

ΣΜΥΡΝΗ 1922

Η καταστροφή μιας πόλης

MARJORIE HOUSEPIAN DOBKIN

ΣΜΥΡΝΗ 1922

Η καταστροφή μιας πόλης

Μετάφραση

Θ. Καρζής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΜΥΡΝΗ 1922, Η καταστροφή μιας πόλης
Τίτλος πρωτοτύπου: SMYRNA 1922, The Destruction of a City
Συγγραφέας: MARJORIE HOUSEPIAN DOBKIN

Μετάφραση: Θ. Καρζής
Επιμέλεια-Διόρθωση: Χρύσα Φραγκιαδάκη

2013 © Jonathan J. Dobkin & Marjorie Housepian Dobkin

© 2014, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., για την ελληνική γλώσσα

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιλήπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Καποδιστρίου 9, 144 52, Μεταμόρφωση Αττικής, τηλ.: 210 2816134
e-mail: info@epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

www.epbooks.gr

ISBN 978-960-569-067-0

Στα θύματα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Γιατί κάψαμε τη Σμύρνη; Επειδή φοβηθήκαμε ότι, αν έμεναν τα κτίρια στη θέση τους, δεν θα μπορούσαμε να απαλλαγούμε από τις μειονότητες...»

Falih Rifki Atay, *Cankaya*¹

Η κορυφαία στιγμή, που συμβόλισε με τον πιο έντονο και οδυνηρό τρόπο το τέλος μιας μεγάλης ιστορικής διαδικασίας, ήταν η καταστροφή της Σμύρνης τον Σεπτέμβριο του 1922 και η παράδοση του άμαχου πληθυσμού της, Ελλήνων και Αρμενίων, στο έλεος των ατάκτων τσετών και του τακτικού κεμαλικού στρατού. Μιας διαδικασίας που ξεκίνησε το 1908 με το κίνημα των ακραίων εθνικιστών Νεότουρκων στην οθωμανική Θεσσαλονίκη και σηματοδότησε την οριστική μετάβαση του χώρου της Εγγύς Ανατολής από την εποχή των προνεωτερικών θρησκευτικών Αυτοκρατοριών στην εποχή του έθνους-κράτους. Η καταστροφή της Σμύρνης, όπως και η γενοκτονία των ελληνικών πληθυσμών στην Ανατολή (Ελλήνων, Αρμενίων, Ασσυροχαλδαίων) υπήρξε ένα πολύ σημαντικό ιστορικό γεγονός στη διαδικασία μετασχηματισμού της Εγγύς Ανατολής.

Το βιβλίο της Μάρτζορι Χουσεπιάν παρουσιάζει με ρεαλιστικό τρόπο, χωρίς καμιά αχρείαστη υπερβολή, αυτήν ακριβώς την κορυφαία στιγμή. Χρησιμοποιεί τα ντοκουμέντα των ίδιων των θυμάτων, κυρίως Αρμενίων, αλλά και Αμερικανών που έζησαν με κάποια ασφάλεια τη φρίκη εκείνων των ημερών. Το υλικό που επεξεργάζεται και αναδεικνύει είναι τα ημερολόγια, τα γράμματα και οι αναμνήσεις τους. Μέσα από αυτά επανασυγκροτείται η εικόνα

¹ Falih Rifki Atay (1894-1971), *Cankaya* (α΄ έκδοση), εκδ. Dunya Yayinlari, 1958, σελ. 212-213..

των τελευταίων ημερών στη Σμύρνη, όταν ο άμαχος πληθυσμός δεν είχε την παραμικρή υποψία γι' αυτό που ερχόταν άμεσα. Και πώς να έχει αντιληφθεί τι επρόκειτο να συμβεί, εφόσον κανείς δεν τον είχε προετοιμάσει για τις επικείμενες εξελίξεις; Η δικτατορική διακυβέρνηση του αρμοστή της Ελλάδας στην Ιωνία Αριστείδη Στεργιάδη εμπόδιζε με κάθε τρόπο την ενημέρωση του πληθυσμού, αφού προηγουμένως είχε απαγορεύσει την αυτοοργάνωσή του.

Ο ελληνικός και ο αρμενικός πληθυσμός της Σμύρνης και της υπόλοιπης Ιωνίας ήταν ανενημέρωτος, τόσο για τις προθέσεις του τουρκικού εθνικισμού να επιβάλει την «τελική λύση» με την πλήρη εθνοκάθαρση όσο και για τις προθέσεις των συμμάχων να απέχουν από οποιαδήποτε εμπλοκή, αλλά και για τη βούληση της μοναρχικής κυβέρνησης των Αθηνών να μην υπερασπιστεί την Ιωνία, έστω και για την τιμή των όπλων, και να εγκαταλείψει ενσυνειδήτως τον άμαχο πληθυσμό στο έλεος των κεμαλικών. Μέχρι και την τελευταία στιγμή, η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος έμεινε πιστή στον νόμο 2870/1922, ο οποίος είχε ψηφιστεί επί πρωθυπουργίας Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη και είχε δημοσιευτεί με τις υπογραφές του μονάρχη Κωνσταντίνου, του Γούναρη και του Ρούφου. Με τον νόμο αυτόν απαγορευόταν η έξοδος των Ελλήνων και των Αρμενίων από τη Μικρά Ασία, χωρίς την άδεια των συμμαχικών αρχών. Το πολύ ενδιαφέρον στοιχείο για την πλήρη κατανόηση του πολιτικού τοπίου εκείνων των τελευταίων τραγικών μηνών ήταν ότι ο νόμος αυτός ψηφίστηκε παράλληλα με την απαγόρευση της δράσης της οργάνωσης Μικρασιατική Άμυνα, η οποία, υπό την ηγεσία του Χρυσόστομου Σμύρνης, αποτελούσε την πολιτική έκφραση των Μικρασιατών. Η Άμυνα επεδίωκε τη δημιουργία ντόπιου μικρασιατικού στρατού, την απεμπλοκή από τις συμμαχικές υποχρεώσεις και την ανακήρυξη ενός Αυτόνομου Ιωνικού Κράτους στην περί τη Σμύρνη περιοχή. Τα ελληνικά πλοία αναχώρησαν από το λιμάνι της Σμύρνης τον Σεπτέμβριο του 1922 χωρίς να πάρουν μαζί τους ούτε έναν Έλληνα ή Αρμένιο της Ιωνίας. Ενώ τα ξένα πολεμικά που ναυλο-

χούσαν εκεί (αμερικανικά, βρετανικά, ιταλικά και γαλλικά) είχαν εντολή να μην παρέμβουν στη σφαγή. Και όσοι διασώθηκαν από τα υποχωρούντα ελληνικά στρατεύματα, διασώθηκαν χάρη στην πρωτοβουλία γενναίων αξιωματικών που αγνόησαν τις εντολές της μοναρχικής κυβέρνησης.

«Με την ένοχη συμμετοχή...»

Η καταστροφή της Σμύρνης υπήρξε μια σκόπιμη πράξη των κεμαλιστών για να επιτύχουν την πλήρη εκδίωξη των ελληνικών και αρμενικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία. Μόνο που στο έγκλημα συνέργησαν τόσο οι μοναρχικοί κυβερνήτες των Αθηνών όσο και οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες επέτρεψαν την ολοκλήρωση της γενοκτονίας των χριστιανικών πληθυσμών στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία αποχωρούσε από το ιστορικό προσκήνιο. Κάποιες από τις Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης δεν ανέχτηκαν απλώς αλλά ευνόησαν και συνεργάστηκαν με τον τουρκικό εθνικισμό. Ο Μητροπολίτης Τραπεζούντος Χρύσανθος, και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, περιέγραψε πολύ καλά αυτή την ιστορική πραγματικότητα: *«Με την ένοχη συμμετοχή δύο μεγάλων δυνάμεων της Δύσεως, της Γερμανίας και της Αυστρίας κατά τα έτη 1914-1918, εσφάγη από τους Νεοτούρκους ολόκληρον έθνος, το Αρμενικόν και εκατοντάδες χιλιάδες Ελλήνων απεσπάσθησαν βιαίως των εστιών τους και απέθανον εις την εξορία. Με την ένοχη συμμετοχή των συμμαχικών Χριστιανικών δυνάμεων της Δύσεως κατά τα έτη 1919-1922, το εθνικό κίνημα των Τούρκων υπό τον Μουσταφά Κεμάλ, συνεπλήρωσε το έργο των Νεοτούρκων». Ο ίδιος επίσης συγκρίνει τη στάση των Δυτικών με αυτή των μπολσεβίκων: «... οι οποίοι καίπερ μπολσεβίκοι εφάνησαν ανθρωπινότεροι από τα πληρώματα των συμμαχικών πλοίων, τα οποία κατά την Μικρασιατικήν Καταστροφήν εν έτει 1922 δεν εδέχθησαν ούτε έναν Έλληνα να σώσουν.»*

Αλλά και μετά τη Μεγάλη Καταστροφή, η ίδια μοίρα επιφυλάχθηκε και για την ιστορική Μνήμη. Τα κυνικά συμφέροντα των Μεγά-

λων Δυνάμεων, η συμμαχία των ελλαδικών και τουρκικών ελίτ καθ' όλη την περίοδο που ακολούθησε το 1922, περιθωριοποίησαν τη Μνήμη μιας από τις πλέον οδυνηρές σελίδες της ευρωπαϊκής ιστορίας του 20ού αιώνα. Εργασίες όπως αυτή της Μάρτζορι Χουσεπιάν, αλλά και σημαντικών διανοουμένων της Ελλάδας, όπως ο Ηλίας Βενέζης, η Διδώ Σωτηρίου κ.ά., επέτρεψαν να μην εξαφανιστεί η Μνήμη από τον δημόσιο λόγο, απ' όπου επί δεκαετίες είχε εξοριστεί.

Αρκετές δεκαετίες μετά την εργασία της Χουσεπιάν, νεότεροι ιστορικοί όπως ο Hervé Georgelin, ο Giles Milton και άλλοι θα προσπαθήσουν να μιλήσουν και πάλι για τη Μεγάλη Καταστροφή ως μηχανισμό του μετασχηματισμού της Εγγύς Ανατολής. Ο Βρετανός Giles Milton θεωρεί ότι η Σμύρνη ήταν μια «κοσμοπολίτικη ελληνική πόλη» και ότι η καταστροφή της «είναι από τις στιγμές που άλλαξαν τον ρου της Ιστορίας της Ελλάδας, αλλά ήταν εξίσου σημαντική και για τη Δύση». Ξαφνιάζεται, επίσης, με το γεγονός ότι «οι Ευρωπαίοι δεν διδάσκονται στα σχολεία τους την ιστορία της Μικράς Ασίας» και θεωρεί ότι είναι «άδικο να έχει παραλειφθεί τόσο σημαντικό κεφάλαιο από τη διδασκαλία». Τονίζει, επίσης, ότι «στη Μικρά Ασία είχαμε γενοκτονία, εθνική εκκαθάριση, τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμού, ανάμειξη πολλών κυβερνήσεων».

Η προσέγγιση αυτή αναφέρεται στη Σμύρνη με τελείως διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι θέλει η κυρίαρχη ιστοριογραφική προσέγγιση στην Ελλάδα. Γιατί, παρά το ότι τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια έντονη αναζήτηση της πραγματικής ιστορίας, εν τούτοις επί επτά και πλέον δεκαετίες μετά την καταστροφή η τραυματική εμπειρία των προσφύγων στην Ελλάδα θα εξοβελιστεί από τη δημόσια αναπαράσταση της εθνικής ιστορίας, οι πρόσφυγες θα αντιμετωπιστούν εργαλειακά, τόσο από τις δυνάμεις της εξουσίας όσο και από αυτές της όποιας αντιπολίτευσης. Την ίδια στάση θα κρατήσουν και οι κυρίαρχες τάσεις της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, δεξιάς και αριστερής. Μόλις στις δεκαετίες του '80 και του '90 η προσφυγική μνήμη θα διεκδικήσει χώρο στο κοινό εθνικό συλλογικό αφήγημα

μέσα από την κινητοποίηση των ίδιων των συλλογικών φορέων του μικρασιατικού και ποντιακού ελληνισμού.

Ακόμη και σήμερα, στον χώρο της ακαδημαϊκής ιστορίας η κυρίαρχη στάση είναι ο αγνωστικισμός και η άρνηση σαφούς τοποθέτησης. Επιφανείς σύγχρονοι νεοέλληνες ιστορικοί αναπαράγουν διαρκώς, άλλοτε ευθαρσώς και άλλοτε συγκεκαλυμμένα, την παραδοσιακή κρατική κεμαλική άποψη, ότι δηλαδή οι Τούρκοι εθνικιστές δεν είχαν κανένα λόγο να κάψουν τη Σμύρνη και ότι μάλλον η πυρκαγιά της Σμύρνης είναι ένα ασαφές ιστορικό ζήτημα το οποίο δεν έχει απάντηση.

«Who burned down Izmir?»

Ένα πολύ ενδιαφέρον φαινόμενο σχετίζεται με την ανάδυση μιας νέας γενιάς προοδευτικών Τούρκων διανοουμένων, που προσεγγίζουν την τραγική ιστορία με γνήσια ουμανιστική ματιά. «Who burned down Izmir?» τιτλοφόρησε το άρθρο του² ο έγκριτος Τούρκος δημοσιογράφος Orhan Kemal Cengiz. Στο άρθρο αυτό επαναλαμβάνει τη διαπίστωση ότι η Σμύρνη πυρπολήθηκε συνειδητά από τους νικητές ως μοναδικός τρόπος να επιτευχθεί ο κύριος στόχος που έθεσε με ξεκάθαρο τρόπο από το 1908 ο τουρκικός εθνικισμός: να πάψουν να υπάρχουν με οποιονδήποτε τρόπο οι χριστιανικές κοινότητες, ώστε να δημιουργηθούν συνθήκες για την κατασκευή ενός αμιγώς τουρκικού έθνους-κράτους. Είναι πολύ ενδιαφέρον το σύγχρονο φαινόμενο ότι, και από κείμενα κεμαλικών συγγραφέων –τα οποία φέρνουν στο φως Τούρκοι μελετητές, προκύπτει η διαπίστωση ότι η καταστροφή της Σμύρνης δεν ήταν τυχαίο γεγονός, αλλά αποτέλεσμα επιλογής των νικητών για την ολοκλήρωση της εθνικής εκκαθάρισης. Ο Cengiz συμφωνεί και επαναλαμβάνει τη διαπίστωση ενός άλλου διακεκριμένου Τούρκου δημοσιογράφου, του Emre Akyoz, ο οποίος, στο άρθρο του «Bir kemalist'in itiraflari:

2 Στην εφημερίδα «Today's Zaman», στις 19 Μαΐου του 2010.

Izmir’I nicin yakiyorduk?»³ υπενθυμίζει την α΄ έκδοση του βιβλίου.

Ο Emre Akyoz υποστηρίζει ότι η Σμύρνη κάηκε συνειδητά από τον διοικητή Νουρεντίν πασά, σκληρό ανθέλληνα και Νεότουρκο, στον οποίο ο Μουσταφά Κεμάλ ανέθεσε την πλήρη ευθύνη για την κατεilahμμένη πόλη. Ο Akyoz υποστηρίζει ότι η εξόντωση των Ελλήνων τον Σεπτέμβριο του 1922 είχε όλα τα χαρακτηριστικά της γενοκτονίας των Αρμενίων, δηλαδή προγραμματισμό και άσκηση άμεσης βίας. Γράφει ότι «ήταν παρόμοιας έμπνευσης με τις εξορίες των Αρμενίων του 1915».

Τις διαπιστώσεις του περί της τουρκικής ευθύνης τις βασίζει στη γραπτή ομολογία του Falih Rifki Atay, διακεκριμένου δημοσιογράφου και στελέχους του κεμαλικού εθνικιστικού κινήματος. Ο F. R. Atay, στο βιβλίο του *Cankaya* (α΄ έκδοση, γιατί στις επόμενες θα απαλειφθεί το συγκεκριμένο σημείο), ρωτά σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: «Γιατί κάψαμε τη Σμύρνη;». Και απαντά: «Επειδή φοβηθήκαμε ότι, αν έμεναν τα κτίρια στη θέση τους, δεν θα μπορούσαμε να απαλλαγούμε από τις μειονότητες...»

Δεν ξεφεύγει από τον σχολιασμό του Akyoz η στάση του Μουσταφά Κεμάλ, ο οποίος θα μπορούσε να σταματήσει τη διαδικασία, αλλά δεν το έκανε. Για τη σφαγή της Σμύρνης ο Akyoz καταλήγει: «Δεν ξέρω αν ήταν γενοκτονία, αλλά σίγουρα ήταν εθνοκάθαρση».

Το ζήτημα της προσωπικής ευθύνης του Μουσταφά Κεμάλ φαίνεται να επιλύεται τόσο με τη δήλωσή του, την οποία έκανε γεμάτος ικανοποίηση και ανακούφιση έναν χρόνο μετά (13 Αυγούστου 1923) «επιτέλους, τους ξεριζώσαμε» όσο και με το περιστατικό που παρέθεσε τον περσινό Σεπτέμβριο η Τουρκάλα δημοσιογράφος Ayşe Hur στην εφημερίδα *Ραντικάλ*. Η Hur αναφέρθηκε σε άρθρο του υπασπιστή του Κεμάλ στην εφημερίδα *Τζουμχουριέτ*, το 1939, όπου περιγράφονται οι συνθήκες της πυρκαγιάς της Σμύρνης. Ο Μουσταφά Κεμάλ, με τη σύντροφό του Λατιφέ, παρακολουθούσαν

3 «Εξομολόγηση ενός κεμαλιστή: Γιατί κάψαμε τη Σμύρνη», εφημερίδα *Σαμπάχ*, 8 Απριλίου 2010.

την πυρκαγιά, η οποία συνέχιζε να καίει με όλη της τη δύναμη. Ο Κεμάλ ρώτησε τη Λατιφέ εάν η οικογένειά της έχει περιουσιακά στοιχεία στην περιοχή που καιγόταν. Η Ayse Hur γράφει ότι η Λατιφέ τού απάντησε: «Το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας μου είναι εκεί, αλλά, πασά μου, ας καούν όλα, εσείς να είστε καλά. Όταν υπάρχουν τέτοιες ευτυχισμένες μέρες, τι σημασία έχει η περιουσία; Σώθηκε η πατρίδα. Στο μέλλον μπορούμε να τα ξαναχτίσουμε». Η απάντηση άρεσε στον Κεμάλ, που της ανταπάντησε: «Ναι, ας καούν και ας καταρρεύσουν, όλα μπορούν να επουλωθούν».

ΒΛΑΣΗΣ ΑΓΤΖΙΔΗΣ
Ιστορικός

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ 1972

Ο Σεπτέμβριος του 1922, η ήττα των ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία από τους Τούρκους του Μουσταφά Κεμάλ, επιστεγάστηκε με την καταστροφή της Σμύρνης. Τον επόμενο μήνα, η βρετανική κυβέρνηση συνασπισμού του Λούντ Τζωρτζ έπεσε, ως άμεση συνέπεια της κρίσης στην Εγγύς Ανατολή. Θεωρούμε την τρομακτική αυτή διαδοχή των γεγονότων ως μια ελληνική τραγωδία: και τέτοια ήταν, όχι μόνο από μια πλευρά.

Ήταν, αναμφισβήτητα, μια τραγωδία για τους Έλληνες, μολονότι χωρίς κανένα αντιστάθμισμα. Συνέτριψε τις ελπίδες τους για μια αυτοκρατορία στην Ανατολία και για την ανάκτηση της παλιάς τους πρωτεύουσας, της Κωνσταντινούπολης, που είχε περιέλθει στα χέρια των Τούρκων το 1453. Γκρέμισε τη μοναρχία τους και εξαπέλυσε ένα τρομερό κύμα αντεκδικήσεων στην Ελλάδα. Κόστισε εκατοντάδες χιλιάδες ζωές και έριξε πάνω στη νικημένη χώρα το βάρος ενός και παραπάνω εκατομμυρίου προσφύγων. Έφερε, όμως, μαζί της και κάποιο καταλάγιασμα της προαιώνιας διαμάχης Ελλήνων και Τούρκων. Όσο οδυνηρή και αν ήταν, μετάγγισε έναν καινούριο, ευπρόσδεκτο δυναμισμό στον ηπειρωτικό πληθυσμό. Η Συνθήκη της Λωζάννης, που ακολούθησε την καταστροφή, το 1923, αποδείχτηκε ένα από τα σταθερότερα ορόσημα στην ταραγμένη ιστορία της Εγγύς Ανατολής.

Η ιστορία που γνώρισε το κορύφωμά της στη Σμύρνη το 1922 ήταν, επίσης, άλλη μια ελληνική τραγωδία με την κλασική έννοια. Η υπερηφάνεια είχε ξεπεράσει τα όρια· και η Νέμεσις εκδικήθηκε. Αυτό ίσχυε όχι μόνο για τους Έλληνες αλλά και για τη βρετανική κυβέρνηση, η οποία είχε υποκινήσει τη χωρίς νόημα εκστρατεία τους στη Μικρά Ασία. Η πτώση του Λούντ Τζωρτζ, τον Οκτώβριο του 1922, υπήρξε ολοκληρωτική και οριστική: ποτέ δεν επέστρεψε

στην εξουσία. Η Σμύρνη, μαζί με το συνακόλουθο επεισόδιο του Τσανάκ, όπου ο Μουσταφά Κεμάλ αφήφησε με επιτυχία τη Βρετανική Αυτοκρατορία, ήταν η τραγωδία του Λούντ Τζωρτζ –όσο ακριβώς και του βασιλιά Κωνσταντίνου.

Αποτελεί, ωστόσο, μέρος της ουσίας της ελληνικής τραγωδίας να υποφέρουν οι αθώοι όσο και οι ένοχοι. Στην περίπτωση εκείνη, τα αθώα θύματα της συμφοράς, που δεν είχαν κάνει τίποτε (αντίθετα με τους Έλληνες και τους συμμάχους τους) για να την προκαλέσουν, ήταν τα μέλη της αρμενικής μειονότητας. Υπέφεραν μόνο και μόνο γιατί ήταν χριστιανοί.

Οι Αρμένιοι είναι λαός υπερήφανος, αρχαίος και κάποτε ισχυρός. Αντιστάθηκαν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και πρόσφεραν στην Κωνσταντινούπολη περισσότερους από έναν βυζαντινούς αυτοκράτορες. Ήταν το πρώτο έθνος το οποίο προσηλυτίστηκε ομαδικά στον χριστιανισμό. Υποταγμένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γνώρισαν διαδοχικές φάσεις περιφρονητικής ανοχής και βάρβαρου διωγμού. Οι αναγνώστες του συγκινητικού και μελαγχολικού βιβλίου της Μάρτζορι Χουσεπιάν θα ανακαλύψουν τα ίχνη πολλών πογκρόμ της προηγούμενης γενιάς (1896, 1915, 1920). Ένας από τους ήρωές της είναι κάποιος ηλικιωμένος ιερέας, ο οποίος γνώρισε έξι σφαγές πριν από το 1922.

Εκείνο που οι Αρμένιοι ποτέ δεν κατόρθωσαν –και αυτό υπήρξε η αιτία του αφανισμού τους– ήταν να αναγνωριστούν ως έθνος μέσα σε καθορισμένα γεωγραφικά σύνορα. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ποτέ δεν αναγνώριζε έθνη με τη δυτική έννοια. Οι ίδιοι οι Τούρκοι δεν είχαν εθνικά σύνορα: μεθόριός τους ήταν απλώς το σημείο όπου σταματούσαν πρόσκαιρα. Τους υπόδουλους λαούς τούς χαρακτήριζαν *μιλέτια*, το οποίο μπορεί να μεταφραστεί «έθνη», αλλά στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά ένας θρησκευτικός διαχωρισμός χωρίς γεωγραφική σημασία.

Άλλοι υπόδουλοι λαοί μπόρεσαν να αποσχιστούν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να σχηματίσουν ανεξάρτητα κράτη, χάρη

σε ποικίλες συμπτωματικές περιστάσεις: οι Σέρβοι, οι Έλληνες, οι Βούλγαροι, οι Ρουμάνοι και, πιο πρόσφατα, οι Άραβες. Όμως οι Αρμένιοι, όπως και οι Κούρδοι, δεν μπόρεσαν να το πετύχουν. Ήταν πάρα πολύ απόμακροι και διασκορπισμένοι, και όχι τόσο γνωστοί ώστε να περιμένουν προστασία από τη Δύση.

Επιπλέον, ακόμη και στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η παράδοση της φιλοτουρκικής πολιτικής αντιστεκόταν (μέχρις εσχάτων) στη Δύση. Οι Άγγλοι ήταν οι υποστηρικτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επί εκατό και περισσότερα χρόνια, και θαύμαζαν το θάρρος του νικημένου εχθρού τους. Οι Αμερικανοί ποτέ δεν είχαν πολεμήσει τους Τούρκους –στην πολιτική τους κυριαρχούσε η σκέψη των πετρελαίων και του εμπορίου. Τη γαλλική και την ιταλική πολιτική τις υπαγόρευε πνεύμα πραγματιστικό (αποκαλούμενο από έναν Ιταλό πρωθυπουργό *sacro empirico*)⁴, το οποίο αναγνώρισε τη δύναμη της εθνικιστικής επανάστασης στην Τουρκία πριν από τις αγγλοσαξονικές δυνάμεις. Οι Αρμένιοι δεν είχαν φίλους στη Δύση, εκτός από κάποιους εκπαιδευτικούς και ιεραποστόλους, κυρίως Αμερικανούς.

Είναι αδύνατον να θαυμάσει κανείς τη διαγωγή των δυτικών Δυνάμεων και των επίσημων αντιπροσώπων τους στην Εγγύς Ανατολή το καλοκαίρι του 1922, μολονότι υπήρξαν και ορισμένες λαμπρές εξαιρέσεις. Ναύαρχοι και διπλωμάτες απαρνήθηκαν τη μαρτυρία των ματιών και των αυτιών τους για την τραγωδία της Σμύρνης· επαγγελματίες δημοσιογράφοι πείστηκαν ότι έπρεπε να πουν ψέματα για χάρη των εθνικών συμφερόντων των κυβερνήσεών τους. Έτσι, η καταστροφή της Σμύρνης αποδόθηκε αρχικά στα θύματα του ολοκαυτώματος και όχι στους πραγματικούς αυτουργούς της.

Η Μάρτζορι Χουσεπιάν, Αρμένισσα η ίδια, περιγράφει τη μοίρα του λαού της με συγκρατημένη ηρεμία, που η απουσία υπερβολής την κάνει ακόμη πιο συγκινητική. Πηγές της είναι τα ημερολόγια, οι

4 Λογοπαίγνιο με τους όρους *Sacro Impero* (η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία) και *sacro empirico* (ιερός πραγματισμός). (Σ.τ.Μ.)

επιστολές και οι αναμνήσεις των ίδιων των πρωταγωνιστών, κυρίως Αρμενίων και Αμερικανών. Η αφήγησή της στηρίζεται πέρα για πέρα στα γεγονότα.

Η εικόνα της Σμύρνης όπως ήταν το 1922 αναδύεται, μισό αιώνα μετά, τόσο φρέσκια και ζωντανή σαν να έγιναν όλα χθες. Έχει και άλλο ένα κοινό χαρακτηριστικό με την ελληνική τραγωδία: το ότι ο αναγνώστης γνωρίζει την απάισια λύση πριν από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές. Οι τελευταίοι δεν μπορούσαν, αρχικά, να πιστέψουν τι τους περίμενε. Όταν έφυγαν οι ελληνικές αρχές, «η πόλη ήταν ήσυχη, λες και κρατούσε την αναπνοή της». Οι ειρηνικοί, αθώοι κάτοικοι ούτε που υπονιάζονταν τους σκοπούς των Τούρκων και, όταν ξέσπασε η πρώτη πυρκαγιά, πίστεψαν ότι ήταν τυχαία.

Πολύ γρήγορα, όμως, δεν έμειναν πια περιθώρια για παρανοήσεις. Έδερναν και έκλεβαν τους χριστιανούς στους δρόμους, όχι μόνο απείθαρχοι στρατιώτες αλλά και οι αξιωματικοί τους. Ο Έλληνας μητροπολίτης λυντσαρίστηκε μπροστά σε όλο τον κόσμο. Ακόμη πιο φρικτή από τις θηριωδίες ήταν η αδιαφορία των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι Αμερικανοί παρέμειναν πεισματικά ουδέτεροι. Οι Άγγλοι δεν τολμούσαν να διακινδυνεύσουν πόλεμο με την Τουρκία. Οι Ιταλοί δεν ήθελαν άλλο τίποτε παρά να πάρουν τη θέση των νικημένων Ελλήνων. Όταν ο Γάλλος ναύαρχος πληροφορήθηκε τη δολοφονία του μητροπολίτη, ανασήκωσε τους ώμους και είπε: «Έπαθε αυτό που τον περίμενε.»»

Ευτυχώς για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η απρέπεια της επίσημης διαγωγής αντισταθμίστηκε από το θάρρος και τη μεγαλοψυχία των μεμονωμένων ατόμων. Όποιος μιλούσε αρκετά γαλλικά ώστε να ισχυριστεί πως είχε χάσει γαλλικό διαβατήριο μέσα στις φλόγες μπόρεσε να επιβιβαστεί σε γαλλικό πλοίο. Οι σύμμαχοι ναύτες και πεζοναύτες έκαναν τους διοικητές τους να ντρέπονται. Υπάρχουν, στην αφήγησή της Μάρτζορι Χουσεπιάν, πεντέξι εξέχοντες ήρωες. Ένας ήταν ο Αμερικανός πρόξενος Τζωρτζ Χόρτον, ο οποίος εσκεμμένα παραβίασε τις διαταγές του ύπατου αρμοστή του στην

Κωνσταντινούπολη –διαταγές που βασικό τους κίνητρο ήταν οι υπολογισμοί για το αμερικανικό εμπόριο με την Τουρκία. Άλλος ήταν ένας αξιωματούχος της ΧΑΝ, ο Έιζα Τζέννινγκς, ο οποίος ουσιαστικά διοίκησε ολόκληρο το ελληνικό ναυτικό κατά τη σωστική επιχείρηση, μολονότι, όπως έλεγε, «το μόνο που ήξερα από πλοία ήταν ότι σε αυτά πάθαινα ναυτία».

Δάσκαλοι, ιεραπόστολοι και γιατροί διαδραμάτισαν, επίσης, θαυμάσιο ρόλο· όμως, παρ' όλες τις προσπάθειές τους, περισσότερες ήταν οι χιλιάδες των ανθρώπων που χάθηκαν παρά που σώθηκαν.

Κανείς δεν θα μπορούσε να περιγράψει από προσωπική εμπειρία ολόκληρη την τραγωδία της Σμύρνης, το 1922. Είναι εκπληκτικό το ότι διασώθηκε τόσο υλικό από πρώτο χέρι και δεν είχε δημοσιευτεί πιο πριν. Μεγάλο θα ήταν το όφελος αν αυτές οι αφηγήσεις απλώς συγκεντρώνονταν και δημοσιεύονταν σαν ένα είδος έκθεσης παρατηρητών· η Μάρτζορι Χουσεπιάν, όμως, έκανε κάτι πολύ περισσότερο: δεν δημιούργησε ένα απλό μωσαϊκό μα ένα έργο τέχνης.

Πρόκειται για ένα έργο τέχνης που δεν θα ήταν σωστό να το παρατηρήσουμε γαλήνια. Φράσεις όπως «οστεοφυλάκιο», «αποφορά υπονόμου», «η μυρωδιά του καμένου κρέατος» ηχούν εδώ όχι σαν απλές γραφικές μεταφορές αλλά ως αυθεντική απόδοση των γεγονότων. Αποτελούν τους κατάλληλους τίτλους για ένα ομαδικό έγκλημα ανάλογο με εκείνο των Ναζί στη Βαρσοβία, μία γενιά αργότερα.

Είναι ένα έγκλημα που δεν βαραίνει μόνο τους λυσσασμένους για εκδίκηση στρατιώτες οι οποίοι το διέπραξαν. Η ηθική αυτουργία βαραίνει εξίσου τις Δυτικές κυβερνήσεις που το προκάλεσαν, το παρέβλεψαν και προσπάθησαν να το συγκαλύψουν. Στα αθώα θύματά του, το βιβλίο της Μάρτζορι Χουσεπιάν αποτελεί ένα αλησμόνητο μνημείο.

ΚΡΙΣ Μ. ΓΟΥΝΤΧΑΟΥΖ

Αρχηγός της Συμμαχικής Στρατιωτικής
Αποστολής στην Ελλάδα 1943-1945

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Κάποιοι λένε ότι οι Αμαζόνες έχτισαν τη Σμύρνη και αυτές την προίκισαν με την εκπληκτική της ικανότητα για επιβίωση. Άλλοι προτιμούν τον μύθο σύμφωνα με τον οποίο ιδρυτής της ήταν ο Τάνταλος, ο βασιλιάς που τα φοβερά του μαρτύρια στον Κάτω Κόσμο υπήρξαν η πηγή του δικού μας, ηπιότερου, ρήματος «τανταλίζω»⁵.

Η Σμύρνη υπήρξε λίκνο ελληνικών θρύλων, πανάρχαια εστία ημιθέων, καθώς και των θνητών βασιλιάδων των Μυκηνών και της Λυδίας. Πίστευαν πως ήταν η γενέτειρα του Ομήρου και πως του χάρισε την έμπνευση για την *Οδύσσειά* του. Ήταν γνωστό ότι εκεί οι Μούσες κουβέντιαζαν χαριτόβρυτα με τους ποιητές: ο Κόιντος, απλός βοσκός, τις είχε δει να έρχονται κοντά του την ώρα που έβοσκε τα κοπάδια του, γύρω από τον ναό της Άρτεμης. Εκεί του υπαγόρευσαν ένα ποίημα δεκατεσσάρων στροφών, που ιστορούσε τους πολέμους της Τροίας.

Η πόλη ταλανίστηκε από τους Λυδούς και τους Ίωνες, και ήταν πλέον κατερειπωμένη όταν ο Μέγας Αλέξανδρος έκανε την εμφάνισή του στην ιστορική σκηνή. Μια νύχτα, κατάκοπος από ένα κυνήγι, συνεχίζει ο θρύλος, σταμάτησε να ξαποστάσει στο βουνό, τον Πάγο, και καθώς κοιμόταν κάτω από έναν πλάτανο, κοντά στον ναό της Νέμεσης, η σκοτεινή αυτή θεά παρουσιάστηκε στο όνειρό του και τον παρακίνησε να ξαναχτίσει την πόλη· πράγμα που ο αυτοκράτορας έκανε, αφού πήρε έναν χρησμό που τον διαβεβαίωνε για τη συγκατάθεση του Απόλλωνα και προμάντευε μεγάλη ευημερία για την καινούρια Σμύρνη.

Οι Σμυρνιοί έμαθαν να τα βολεύουν με τους καλοπροαίρετους

5 Ρήμα αδόκιμο στην ελληνική γλώσσα. (Σ.τ.Μ.)

Ρωμαίους κυβερνήτες τους. Σύμφωνα με τον Τάκιτο, οι πολίτες της Σμύρνης παινεύονταν ότι ήταν οι πρώτοι σε ολόκληρη την Ασία που ανήγειραν ναό αφιερωμένο στη Ρώμη, σε εποχές κατά τις οποίες η Καρχηδόνα στεκόταν ακόμη στα πόδια της και εξακολουθούσαν να υπάρχουν στην Ασία «δυνατοί βασιλιάδες οι οποίοι δεν γνώριζαν ακόμη τίποτε για τη ρωμαϊκή ανδρεία». Οι Ρωμαίοι, πάλι, κατάλαβαν την αξία του ασύγκριτου λιμανιού της Σμύρνης και φέρθηκαν στους κατοίκους της με καλοσύνη, «έτσι ώστε να κρατήσουν δικό τους το καλύτερο λιμάνι της Ασίας».

Ο Στράβων, συγγραφέας της εποχής του Αυγούστου, περιγράφει τη Σμύρνη ως την «ωραιότερη πόλη της Ασίας». «Ένα κομμάτι της είναι χτισμένο πάνω στο βουνό», γράφει, «αλλά το μεγαλύτερο τμήμα της απλώνεται στον κάμπο, πέρα από το λιμάνι, γύρω στον ναό και στο γυμναστήριο της Κυβέλης. Οι δρόμοι είναι ό,τι πιο όμορφο μπορούσε να κατασκευαστεί, χαραγμένοι σε ορθές γωνίες και στρωμένοι με ωραία πέτρα. Έχει μεγάλα και κομψά περιστύλια, μια δημόσια βιβλιοθήκη και ένα τετράγωνο περιστύλιο όπου υψώνεται το άγαλμα του Ομήρου, γιατί οι κάτοικοι της Σμύρνης είναι πολύ υπερήφανοι που ο Όμηρος γεννήθηκε εκεί, και έχουν κόψει ένα χάλκινο μετάλλιο που το ονομάζουν ομήρειο. Ο ποταμός Μέλης κυλάει κατά μήκος των τειχών της πόλης. Ανάμεσα στις άλλες εγκαταστάσεις, υπάρχει εκεί και ένα λιμάνι, το οποίο κλείνει όποτε θελήσει κάποιος».

Σε μια εποχή στην οποία «τους αυτοκράτορες τους φοβούνταν, άρα και τους τιμούσαν, περισσότερο από τους θεούς», ο Τιβέριος αποδεικνυόταν τόσο μεροληπτικός για την πόλη ώστε, ανάμεσα σε όλες τις μεγάλες πολιτείες της Ασίας οι οποίες διεκδικούσαν την τιμή να αφιερώσουν στον αυτοκράτορα έναν ναό, εκείνος έδωσε τη συγκατάθεσή του στη Σμύρνη. Ίσως αυτό να πείραξε τους θεούς, γιατί στις μέρες του Τιβέριου ένας σεισμός κατάστρεψε την πόλη. Όμως, ο Μάρκος Αυρήλιος την έχτισε ξανά, και γρήγορα η Σμύρνη, με τη φιλοσοφική σχολή της, τη βιβλιοθήκη της και τους ρήτορες της

έφτασε να ανταγωνίζεται την αρχαία Έφεσο. Ήταν γνωστή ως Στέμμα της Ιωνίας, Πρώτη Πόλη της Ανατολής και Στολίδι της Ασίας.

Από νωρίς ο Απόστολος Παύλος τής έφερε τον χριστιανισμό και τότε το στάδιο της Σμύρνης πρόσφερε το θέαμα των πιστών που τους κομμάτιαζαν άγρια θηρία. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος θεώρησε την πόλη μία από τις επτά της Αποκάλυψης, απευθύνοντάς της την εντολή του Κυρίου: «Γίνου πιστός άχρι θανάτου, και δώσω σοι τον στέφανον της ζωής»⁶. Και εκεί, ο Πολύκαρπος, ένας από τους πρώτους χριστιανούς επισκόπους, ακολούθησε τη συμβουλή του Κυρίου και αυτοπυρπολήθηκε θεαματικά μέσα στο στάδιο, εξασφαλίζοντας έτσι τη συμμετοχή της Σμύρνης στη βυζαντινή αγιοσύνη.

Με τη βυζαντινή κυριαρχία απέκτησε πρώτη φορά η Σμύρνη τον χαρακτήρα της ως εμπορικής πύλης, όταν οι Βαράγγοι, οι σκληροτροπάχλοι αυτοί βόρειοι, απέσπασαν από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες την άδεια της αυτοκυβέρνησης και του εμπορίου στα ανατολικά εδάφη. Τον 11ο και τον 12ο αι. οι αυτοκράτορες έκαναν παρόμοιες παραχωρήσεις στους μεγάλους θαλασσοπόρους της εποχής, Ενετούς, Αμαλφίνους, Γενοβέζους και Πιζάνους. Για κάποιους αιώνες η Σμύρνη έστρεψε το πρόσωπό της προς τη Δύση, με μόνη συνέπεια να την πλήξουν οι ορδές των εισβολέων από την Ανατολή.

Οι Σελτζούκοι Τούρκοι κατέστρεψαν την πόλη το 1084, ενώ οι Πέρσες το 1130. Το 1402 ο Ταμερλάνος κατέσφαξε τους κατοίκους και ισοπέδωσε τα σπίτια σε ένα όργιο θηριωδίας που έμεινε στην ιστορία. Την ώρα που οι κάτοικοι κοιμούνταν, οι στρατιώτες του υπονόμειναν αθόρυβα τα τείχη της πολιτείας και τα αντιστήριζαν με κορμούς αλειμμένους με πίσσα. Έπειτα έβαλαν φωτιά, τα τείχη βούλιαξαν μέσα σε χαντάκια έτοιμα από πριν και η πόλη έμεινε ακάλυπτη μπροστά στον επιδρομέα. Εκείνοι που θα έπρεπε να είναι οι υπερασπιστές της Σμύρνης, οι Ιππότες του Αγίου Ιωάννη, το έσκασαν στα πλοία τους, ανοίγοντας δρόμο με το σπαθί μέσα από

6 *Αποκάλυψις Ιωάννου*, Β', 10. (Σ.τ.Μ.)

τα λεφούσια των πανικοβλημένων κατοίκων. Μόλις που πρόφτασαν να φύγουν πριν ο Ταμερλάνος διατάξει να αποκεφαλιστούν χίλιοι αιχμάλωτοι, τα κεφάλια των οποίων χρησιμοποίησε κατόπιν για την ανέγερση ενός μνημείου προς τιμήν του. Δεν έχασε καιρό να αναλογίζεται τη νίκη του –συνήθειά του ήταν να ρημάζει και να φεύγει όσο πιο γρήγορα μπορούσε. Κάλπασε κατά την Έφεσο, όπου οι κάτοικοι έστειλαν τα παιδιά της πόλης να τον καλωσορίσουν και να τον εξευμενίσουν με τραγούδια. «Τι είναι τούτη η φασαρία;» μούγκρισε αυτός και διέταξε τους ιππείς του να ποδοπατήσουν τα παιδιά. Είκοσι δύο χρόνια αργότερα, η Σμύρνη γινόταν τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ως την εποχή εκείνη, η θέληση του Αλλάχ είχε οδηγήσει στην κατάκτηση μιας τεράστιας εδαφικής έκτασης. Η θέληση του Αλλάχ δεν είχε πάψει να μαζεύει προσήλυτους από τον 7ο αι., μία μόλις γενιά αφότου ο προφήτης Μωάμεθ υπαγόρευσε τη συχνά αντιφατική, καμιά φορά ιδιότροπη⁷ και οπωσδήποτε αμετάβλητη διδασκαλία του. Οι Άραβες, οι πιο έξυπνοι και επινοητικοί από τους νομάδες της ερήμου, άρπαξαν πρώτοι τον πυρσό και τον πέρασαν από φυλή σε φυλή, έως ότου οι ειδωλολατρικές φυλές μεταξύ Περσίας και Ινδίας, και ακόμη δυτικότερα, κατά μήκος της βορειοαφρικανικής ακτής, φλογίστηκαν από τις επιθετικότερες εντολές του Μωάμεθ. «Όταν συναντάς άπιστους πάρ' τους τα κεφάλια και κατάσφαξέ τους και πέρασε τούς δεσμά· γιατί όποιος πολεμάει για τη θρησκεία του Αλλάχ, είτε σκοτωμένος είτε νικητής, θα έχει οπωσδήποτε από εμάς ανταμοιβή πλούσια», έλεγε ο προφήτης.

Οι Οθωμανοί πήραν την ονομασία τους από τον πρώτο τους μεγάλο αρχηγό, τον Οθμάν⁸. Αρχικά, ήταν μια μικρή φυλή, κυρίως μισθοφόροι που μίσθωναν τις υπηρεσίες τους σε μεγαλύτερες φυ-

7 Ένα παράδειγμα ιδιοτροπίας ήταν οι υποψίες του Μωάμεθ για τη δεκατετράχρονη γυναίκα του Αίσα, οι οποίες οδήγησαν στο κλείσιμο των γυναικών του μουσουλμανικού κόσμου στα χαρέμια για περισσότερο από χίλια χρόνια.

8 Ή Οσμάν, όπως αποδίδεται συνηθέστερα. (Σ.τ.Μ.)